УДК 37.013

Докторович М.О., Миколаївський державний університет ім. В.О. Сухомлинського

Докторович Марина Олександрівна – викладач кафедри соціальної педагогіки Миколаївського державного університету; здобувач Інституту проблем виховання при АПН України.

Критеріальні підходи до визначення виховного потенціалу неповної родини

У статті аналізуються критеріальні підходи до визначення категорії "неповна родина".

The article gives the analysis of level approaches to one-parent families.

На сучасному етапі сьогодення проблема неповної родини та її роль у формуванні соціальної компетентності особистості стають дедалі більш актуальними. Все частіше спостерігаються кризові явища у сімейно-шлюбних відносинах, зокрема, неухильно зростає кількість неповних сімей.

За даними Державної доповіді за підсумками 2000 року про становище сімей в Україні, серед господарств з дітьми майже четверту частину становлять неповні сім'ї (28%), або понад 2 млн. сімей [2].

Проблема неповної родини не нова, але актуальність її очевидна: існує чітка світова тенденція збільшення кількості неповних сімей, що свідчить про загрозу руйнації інституту родини. Дослідження шлюбно-сімейних відносин мають інтегральний, міждисциплінарний характер і привертають увагу не лише психологів та соціальних педагогів, а й фахівців з соціальної роботи, етнографії, соціологів, економістів та юристів. Метою даної статті є аналіз критеріальних підходів до визначення категорії "неповна родина".

Родина, незважаючи на кризу цього інституту, була і є головним осередком формування, розвитку та становлення особистості, саме сім'я є джерелом первинної соціалізації, тим виховним фактором, вплив якого відчувається протягом усього життя. Батьківська родина – це модель шлюбно-сімейних стосунків, що несвідомо наслідується дітьми, зразок батьківсько-дитячих відносин, який таким же чином переноситься на власну родину.

Неповна родина, виходячи із загальної трактовки поняття "родина", – це родина, в якій порушеними є шлюбні відносини та певні функції. Неповна родина – це родина, в якій дитина (діти) проживають з одним із батьків.

Є ще один термін щодо визначення родини – монобатьківська родина (Заякіна О.А.). Серед зарубіжних дослідників фактично не використовується термін "неповна родина", замість нього – "монобатьківська", оскільки точніше відображає суть, бо неповними, наприклад, вважаються і родини без дітей тощо. Тому надалі ми будемо вважати терміни "неповна родина" та "монобатьківська родина" синонімічними та ідентичними.

Демографічний енциклопедичний довідник тлумачить неповну сім'ю як сім'ю, в якій зазвичай є один з батьків, з одним або декількома дітьми, що не складають шлюб [1, с. 284].

Існують наступні різновиди неповної родини: розлучена, напівсирітська, позашлюбна; також можна визначити наступні види – самотня жінка виховує усиновлену дитину, юридично повна родина, але фактично – неповна, що є характерним для західноукраїнського регіону та пов'язане з масовим від'їздом батьків на заробітки за кордон. За гендерним аспектом неповні сім'ї розділяються на материнські та батьківські. За кількістю поколінь розрізняють родину неповну просту – мати/батько з дитиною/дітьми та неповну поширену – мати/батько з дитиною/дітьми та іншими родичами. Лише позашлюбна родина та родина, де жінка виховує усиновлену дитину, можуть бути суто материнськими. Роз-

лучена, напівсирітська та юридично повна сім'ї можуть бути як материнськими, так і батьківськими.

Німецькі науковці також велику увагу приділяють класифікації та характеристиці типів та підтипів монобатьківської родини.

Характеристика за кількістю дітей та їх віком і за віком батьків (Нейбауєр):

- неодружені матері здебільшого молодого віку, що проживають з однією дитиною дошкільного віку;
- одружені, але живуть окремо від чоловіка та розлучені матері, що дорівнюються за віком та кількістю дітей одруженим жінкам та мають більшу кількість дітей, ніж в інших неповних сім'ях;
- вдови, що здебільшого відносяться до старшої вікової групи та виховують дітей старшого шкільного віку;
- самотні батьки в більшості випадків віком за 40, дитина, що з ним проживає у віці щонайменше 10 років.

Також неповні родини розділяють на два підтипи (Хузі, Кресіг):

- первинні неповні родини – самотній батько/матір проживає з дитиною/дітьми, де контакт з відсутніми батьком/матір'ю припинений;
- вторинні неповні родини – при наявності контакту з розлученими батьком/матір'ю дитина/діти утворюють вторинну родину з двома самотніми батьками або утворюють дві родини з одним батьком.

Існує типологія неповних сімей, що заснована на веденні самотніми батьками трудової діяльності:

- працюючі батьки;
- непрацюючі батьки; які, в свою чергу, утворюють 4 підтипи (працюючі повний робочий час; працюючі неповний робочий час; безробітні; домогосподарки).

Існує класифікація неповної родини, що базується на віці дітей самотніх батьків (Гутшмідт):

- матері/батьки дітей дошкільного віку;
- матері/батьки дітей віком до 10 років;
- матері/батьки дітей віком 11-15 років;
- матері/батьки дітей віком до18 років [4, с. 20-22].

Отже, бачимо що типологія західноєвропейської класифікації монобатьківських сімей значно розрізняється від пострадянської. Важко оцінити, яка типологія є кращою, але те, що ми побачили, зразок іншого критеріального підходу – це факт. На жаль, порівняльний аналіз критеріальних підходів визначення поняття "неповна родина"та її виховного потенціалу за стандартами Євросоюзу, інших провідних країн світу та пострадянськими країнами фактично унеможливлює обмеженість інформаційних ресурсів з даної проблеми.

Визначення неповної сім'ї є дискусійною темою серед соціологів. Дискусія розгорнулася навколо позашлюбної родини. Перша група дослідників (Голод С.І., Клецин А.А.) вважає, що її не можна ототожнювати з неповною, оскільки в ній супруга визначально не було. Представники другої групи (Гурко Т.А.) вважають, що сама назва відображає суть, тобто відсутність одного з батьків [3, с. 19].

Дискусійним є і питання типології монобатьківської сім'ї. Більшість дослідників (Соловйов М., Целуйко В., Трубавіна І., Буянов М., Фігдор Г., Туманова О.Н. та ін.) розглядають неповну родину як різновид неблагополучної родини, а вихідців з неповної сім'ї – як групу ризику, підкреслюючи ускладненість адаптаційних процесів, схильність до девіацій, делінквентних настановок, проявів асоціальної поведінки; низький рівень соціальної відповідальності в порівнянні з вихованцями повних сімей.

Інші зазначають, що неповнота родини не виключає нормального розвитку та не корелює з відхиленнями у поведінці, але створює передумови для цього, тобто фактично відносять її до групи ризику (Кон І.С., Дементьєва Є.А., Рємєзова В.В., Гущина Т.Ю.).

Лисогорська М.В. пропонує розділяти неповну родину, як і будь-яку повну, на благополучну та неблагополучну [5, с. 91].

Отже, варіанти типологізування різні: від неблагополучної до благополучної.

Для об'єктивного визначення слід звернутися до критеріальних підходів визначення категорій "неблагополучна родина" та "благополучна родина". Питання норми в родині та відхилення від неї є одним з найскладніших та найактуальніших в сучасній науці.

Проведений нами аналіз наукової літератури дозволив нам констатувати, що основні підходи до визначення благополуччя/неблагополуччя базуються на наступних критеріях:

- порушення структури родини (Целуйко В., Буянов М., Фігдор Г., Алмазов Б. тощо);
- дисфункціональність родини (Райс Ф., Ейдеміллер Е., Юстіцкіс В., Туманова О. тощо);
- психологічний клімат родини (Бочкарьова Г., Рємєзова В., Лисогорська М.В.).

Якщо підходити до визначення монобатьківської родини з позиції першого підходу, то неповна родина є безумовно неблагополучною, з позиції другого – групою ризику. Третій підхід не дає однозначної відповіді і дозволяє варіативність визначення.

На сьогодні не існує єдиних критерієв визначення неблагополуччя, оскільки неблагополуччя

вивчають не лише педагоги та психологи, а й економісти, соціологи, демографи, медики, у кожної науки свій підхід до вивчення даної категорії, кожний дослідник висуває свої критерії. Для узагальнення найбільш важливі, на наш погляд, визначені параметри благополуччя/неблагополуччя родини занесемо в таблицю та спробуємо зазначити їх вплив на психосоціальне становлення особистості дитини/підлітка (табл. 1).

Таблиця 1

Параметри благополуччя/неблагополуччя родини

Параметри благополуччя	Параметри неблагополуччя
Толерантність	Емоційне та фізичне відторгнення
Взаємодовіра та взаємоповага	Несприйняття
Бажання бути разом	Дефіцит уваги та виховних ресурсів
Чесність	Схильність до брехні
Схожість інтересів та ціннісних орієнтацій	Відсутність загальних інтересів
Вміння вести конструктивні переговори за всіма аспектами сумісного життя	Конфліктність
Внутрішня скупченість	Фізичне та психологічне насильство
Задоволеність членами сім'ї своїми стосунками	Адиктивна поведінка
Партнерські стосунки	Деспотичність

Розглянемо загальний вплив неблагополучної та благополучної сімей на формування особистісних рис дитини/підлітка, які для наглядності ми помістили у табл. 2.

Таблиця 2

Характерні риси дітей з багополучних та неблагополучних сімей

Вплив благополуччя	Вплив неблагополуччя
Чіткість кордонів «Я»та усвідомлення свого місця в родині	Розмитість, нечіткість кордонів «Я»
Адекватна, висока самооцінка	Низька самооцінка
Формування соціально прийнятних норм та загальнолюдських цінностей	Викривлення понять норми, цінностей тощо
Рівень тривожності в нормі	Підвищений рівень тривожності
Своєчасне дорослішання	Вимушене дорослішання
Толерантність	Агресивність та недовіра
Гармонійність розвитку	Дисгармонійність розвитку
Відсутність невротичності	Невротичні прояви
Впевненість	Невпевненість
Відкритість, комунікабельність	Замкненість, скритність
Сприятливий старт життя	Несприятливий старт життя
Серйозність, відсутність ханжества	Лицемірство та легковажність
Відсутність емоційної холодності	Емоційна холодність та внутрішня самотність
Високий рівень адаптованості	Соціальна та особистісна дезадаптація
Соціально прийнятних стиль поведінки	Схильність до адиктивної, девіантної та делінквентної поведінки

Не обов'язково, що кожна дитина з неблагополучної родини буде мати усі зазначені риси, кожний тип неблагополучної родини має свій несприятливий вплив, наприклад, легковажна родина – сприяє формуванню легковажності та нещирості, конфліктна – агресивності, девіантна – девіаціям тощо. Толстой Л. мав рацію, коли писав, що всі нещасливі родини нещасливі по-різному. Ми маємо на меті визначити характерні риси можливого впливу. Благополучна родина ще не є запорукою успіху, але створює передумови для нього.

Вихідцям з неблагополучних сімей не гарантована життєва неуспішність, неблагополучна родина надає несприятливий життєвий старт, але шлях до фінішу залежить суто від самої особистості. Успішність життєвого шляху залежить від самовизначення підлітка та усвідомлення його життєвих цілей.

Берн Е. вважає, що життєвий сценарій складається з двох компонентів: батьківське програмування та власні рішення. Крайг зазначає, що більшість успішних людей якраз-таки мали важке дитинство та складності в юності, що загартувало їх та сприяло у досягненні успіху.

Таким чином, варто відійти від стереотипних моделей оцінок дітей з неблагополучних родин та проектування їх майбутнього.

Повна сім'я, звичайно, ще не гарантує нормального, гармонійного розвитку особистості та її соціального становлення, але створює більш сприятливі передумови для цього. Далеко не завжди неповна родина має негативний вплив на психосоціальний розвиток дитини/підлітка, краще неповна родина, ніж псевдоблагополучна або відверто неблагополучна родина.

Спробуємо порівняти та оцінити різні типи родини з точки зору дисфукційності родини та інших параметрів її виміру (табл. 3).

Розглянемо ці родини за іншими параметрами виміру благополуччя/неблагополуччя (табл. 4).

Таблиця 3

Специфіка реалізацій функцій різними типами сімей

Функції та їх зміст	Благополучна сім'я	Неблагополучна сім'я	Неповна сім'я
Репродуктивна – народження дітей	Виконана	Виконана	Виконана
Виховна – соціалізація дітей	Сприятливі умови соціалізації	Несприятливі умови соціалізації	Проміжні умови соціалізації. (Існує безпека однобічного батьківського впливу, але проактивна позиція матері/батька та компенсаторський вплив нівелюють цю безпеку)
Комунікативна – організація внутрі- та позасімейного спілкування	Оптимальні умови поза- та внутрісімейного спілкування	Несприятливі умови внутрісімейного спілкування	Вірогідність менш оптимальних умов (зайнятість матері/батька)
Гедоністична – задоволення сексуальних потреб	Задоволення сексуальних потреб	Можливе незадоволення сексуальних потреб	Незадоволення сексуальних потреб
Рекреаційна та психотерапевтична – безумовне прийняття кожного члену	Оптимальні умови виконання	Фактично не виконується	В залежності від особливостей батьківсько-дитячих відносин
Первинний соціальний контроль – регуляція поведінки членів родини	Оптимальні умови	Несприятливі умови	В залежності від соціальної та педагогічної компетентності батька/матері
Відновлювальна – фактор фізичного та психологічного благополуччя	В наявності	Відсутній	В залежності від особистісних рис батька/матері – для дитини Для батька/матері – відсутність отримання подружньої підтримки
Дозвільна – організація сімейного дозвілля	Оптимальні умови	Несприятливі умови	В залежності від особистісних рис матері/батька та умов їх праці
Інформаційна – отримання членами родини інформації про оточуючий світ	Оптимальні умови	Несприятливі умови	В залежності від особистісних рис батька/матері існує вірогідність усвідомленого або неусвідомленого викривлення інформації
Економічна – ведення власного господарства, наявність власного бюджету, організація споживацької діяльності	Оптимальні умови	Несприятливі умови	Високе економічне та господарче навантаження на самотніх батько/матір, передача частково на дітей

Таблиця 4

Параметри виміру благополуччя/неблагополуччя родини

Параметри виміру	Благополучна родина	Неблагополучна родина	Неповна родина
Структура	Непорушена	Непорушена	Порушена
Мікроклімат	Оптимальний	Деструктивний	Може бути як оптимальний, так і несприятливий
Батьківсько-дитячі відносини	Конструктивно-сприятливі	Деструктивні	Конструктивні – Деструктивні

Отже, таблиці наглядно констатують залежність благополуччя неповної родини від благополуччя самотньої матері/самотнього батька, тобто від проактивності батьківської/материнської позиції, яка нівелює структурну деформацію родини.

Таким чином, ми довели, що неповна родина може бути як неблагополучною, так і благополучною. На риторичне питання, що є більш травмуючим фактором: неповнота родини чи її мікроклімат, даємо однозначну відповідь: вирішальним фактором є психологічний клімат. Але при цьому не виключаємо цілком деструктивний вплив деформації родини, який детальніше розглянемо пізніше. Американські психологи вважають, що в основі проблем монобатьківської родини є не відсутність батька, а обмежені матеріальні ресурси та низький соціальний статус [6, с. 468]. Обмежені фінансові ресурси є одним з критерієв неблагополуччя з точки зору економічної науки.

Нечисленні дослідження родини трансформаційного періоду (Дементьєва І.Ф., Зеленчукова С.В., Нафікова Г.З., Лунякова Л.Г.) зазначають складне матеріальне становище монобатьківських сімей, особливо материнських.

На пострадянському просторі не проводилося жодного фундаментального соціально-економічного та житлово-побутового дослідження монобатьківських сімей. Окремі розрізнені дані та дослідження вимальовують жахливу картину зубожіння неповних сімей, що дає основу до зарахування останніх до числа маргінальних.

За даними Державної доповіді про становище сімей в Україні, глибина бідності в неповних родинах складає 27,1% і майже на 3% перевищує середньоукраїнське значення, тобто ризик збідніти для неповних сімей в 1,5 раза перевищує середні показники по Україні [2, с. 91]. На наш погляд, визначення “неблагополучна родина” є некоректним, яке ставить на один щабель морально благополучну матір з морально неблагополучною, відносно забезпечену зусиллями самотніх матері/батька родину з родиною самотньої матері без фаху, з малооплачувальною роботою. Використання визначення «неблагополучна родина»принижує гідність усіх членів неповної благополучної родини. Більш коректним нам здається щодо окреслення матеріальних та житлово-побутових проблем використання терміну «стабільність». Отже, неповні родини є стабільними та нестабільними.

Таким чином, ми пропонуємо наступну типологію монобатьківських родин:

- благополучно-стабільна (сприятливий психологічний клімат + стабільний фінансовий прибуток);
- благополучно-нестабільна (сприятливий психологічний клімат + матеріальна нестабільність);
- неблагополучно-стабільна (несприятливий психологічний клімат (як правило, родини зі скритою формою неблагополуччя) + стабільний фінансовий прибуток);
- неблагополучно-нестабільна (несприятливий психологічний клімат + нестабільний фінансовий прибуток).

Критерії типології – психологічний клімат та матеріальний стан, що знайшло графічне відображення в наступній таблиці (табл. 5).

Отже, неповна родина є однією з моделей сучасної сім’ї, яка може бути як благополучною, так і неблагополучною. Структурна деформація родини не є єдиним критерієм визначення благополуччя/неблагополуччя. Численність трактовок та підходів до проблеми неповної родини, зокрема її педагогічного потенціалу, засвідчує необхідність подальших наукових досліджень в даному напрямку.

Таблиця 5

Критерії типології неповної родини

Тип неповної сім'ї	Психологічний клімат	Матеріальне становище
Благополучно-стабільна	Оптимальний	Стабільне
Благополучно-нестабільна	Оптимальний	Нестабільне
Неблагополучно-стабільна	Несприятливий	Стабільне
Неблагополучно-нестабільна	Несприятливий	Нестабільне

Література

1. Демографический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1985. – 589 с.
2. Про становище сімей в Україні: Державна доповідь за підсумками 2000 року. – К.: Шкільний світ, 2002. – 192 с.
3. Заякина О.А. Жизнедеятельность монородительской семьи как социологическая проблема: Дис. ... канд. социолог. наук: 22.00.03. – Екатеринбург, 2003. – 164 с.
4. Зеленчукова С.В. Социально-педагогические условия воспитания подростков из неполных семей: на примере России и Германии: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. – Барнаул, 2002. – 241 с.
5. Лысогорская М.В. Типы родительской семьи и особенности внутриличностного ценностного конфликта у подростков: Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05. – Ярославль, 2001. – 191 с.
6. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. – СПб.: Питер, 2000. – 680 с.